

Бранко Репаја¹

Православни богословски факултет

Универзитета у Београду

ТЕОЛОШКИ ПОГЛЕД НА КЊИГУ О ЈОВУ ИЗ ЈЕДНЕ САВРЕМЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

(уз осврт на историју рецепције и утицаја ове књиге)

Апстракт: Очигледна Божија тајновитост једна је од главних тема старозаветног ремек-дела: *Књиге о Јову*. *Књига о Јову* припада мудросној књижевности Старог завета, а главна тематика књиге јесте одговор на питање које се намеће од самог почетка: Ако Бог управља светом и ако је апсолутно добар, зашто допушта да праведни и добри људи толико пате и страдају? Учитељи мудрости од Вавилона до Египта још много пре аутора *Књиге о Јову*, покушавали су да разреше ово, до данас актуелно питање, а различити контекстуални оквири, у великој мери, одређивали су начин тумачења ове књиге. Управо из тог разлога, аутор је у овом раду покушао да у резимираној форми реконструише рецепцију Јова кроз историју, од новозаветних времена, преко патристике, па све до постмодерне, када је савремено друштво и човек у његовом епицентру, услед свих последица које носи глобални дух времена, можда више него икад суочено са истим оним питањима, са којима се Јов суочио.

Кључне речи: Књига о Јову, Бог, Јовови пријатељи,

¹ repaja89@gmail.com

страдање, патња, Христос, свети оци, постмодерна, савремени човек

1. УВОД

Књига о Јову представља драму праведног човека, којег је задесила велика несрећа и поред чињенице да је није заслужио. Штавише, према заплету у књизи, сатана добија одобрење од Господа да стави Јова на искушења, тако да праведник након успешног проласка кроз испитивања, напослетку буде од Господа изобилно награђен. И поред свих невоља које су га задесиле, Јов ниједног тренутка није изгубио наду и није проклео Господа, о чему сведоче његове речи: „Го сам изашао из утробе матере своје, го ћу се и вратити онамо. Господ даде, Господ узме, да је благословено име Господње“ (Јов 1 20), али се ипак питао чиме је заслужио толику патњу и страдање: „Рећи ћу Богу: немој ме осудити, кажи ми зашто се преш са мном“ (Јов 10 2). Јовови пријатељи, иако су осећали тугу због његове патње, једино чега су могли да се досете како би му помогли, било је да се заједно са њим запитају, да можда ипак и није био толико добар како је о себи мислио, јер зашто би иначе оволико патио. Јов је знао да греше и био је уверен да је поједностављена теологија његових пријатеља била на погрешном трагу, иако то само по себи није могло да му помогне да увиди, како је то Бог делао у његовом животу: „Тражио сам на истоку, али Бог није тамо, нити сам му ушао у траг када сам га тражио на западу“ (Јов 23 8).

И поред срећног завршетка књиге, Јов не добија одговор на постављено питање, јер кад му се Господ јавља у виду вихора, говори му: „Ко је то што замрачује савјет ријечима неразумно? Опаши се сада као човјек, ја ћу те питати, а ти ми казуј. Гдје си ти био кад ја оснивах земљу? Кажи ако си разуман! Ко јој је одредио мјере, знаш ли? Или ко је растегао уже преко ње? На чем су подножја њезина углављена? Кад пјеваху заједно звијезде јутарње, и сви синови Божији кликоваху (Јов

38 1–7); „Јеси ли свога вијека заповиједио јутру, показао зори мјесто њезино... Јесу ли ти се отворила врата смртна и врата сјена смртога јеси ли видио... Ко је метнуо човјеку у срце мудрост? Или ко је дао души разум?“ (Јов 38 12, 17, 36); „Ко се препире с Богом, хоће ли га учити? Који куди Бога, нека одговори на то“ (Јов 39 35); „Хоћеш ли ти уништити мој суд? Хоћеш ли мене осудити да би себе оправдао?“ (Јов 40 3).

Творац дакле у свом директном обраћању, истиче на првом месту величанственост стварања и Његову немерљиву супериорност у односу на род људски, али уједно, као да „избегава“ објаснити разлоге својих поступака, које Јов није могао да схвати.² Суочен са овим откривењем Божијим, Јов проговара: „Знам да све можеш, и да се не може смести што наумиш... Ушима слушах о теби, а сада те око моје види“ (Јов 42 2–5). И управо ове речи представљају проблем несамерљивих односа Бога са родом људским, нарочито кад се посматрају из перспективе узајамног односа, односа у коме се вера срца и логика разума често размимоилазе.³

Стога непознати аутор *Књиге о Јову* не може понудити ниједан други одговор, осим да позове читаоца, да уколико се нађе пред истим питањем, храбро и понизно прихвати све одлуке Божије, чак и када су разлози Његових поступака несхватљиви, те да, попут Јова, спозна и схвати колико смо ми људи заправо мали и крхки у односу на Бога: „Где ја сам мален, шта бих ти одговорио? Мећем руку своју на уста своја“ (Јов 39 37).

² W. Wells, *Commentary on the book of Job*, електронско издање, 12.

³ Научници сугеришу да књига датира из периода који се протеже од 5. до 3. века пре Христа и сматрају га као одраз епохе несигурности и дезоријентације у јеврејској историји. У ствари, након што су изгубили концепцију колективне одговорности целокупног народа у односу са Богом, појавила се у њиховој култури распрострањена концепција индивидуалне одговорности (која датира још из времена Исаије и Језекиља). Свака особа је била позвана да изнесе разлоге за сопствене поступке. Ово је свакако изазвало многе потешкоће, а које су пак произилазиле из новог концепта односа појединца са Богом.

2. РЕЦЕПЦИЈА ЈОВА ОД НОВОЗАВЕТНИХ ДО СВЕТООТАЧКИХ ВРЕМЕНА

2. 1. „Јов у Новом завету“

Интересовање за *Књигу о Јову* није било нарочито изражено међу првим хришћанским генерацијама, о чему нам сведоче новозаветни списи у којима проналазимо свега неколико алузија на ову књигу. На првом месту ту имамо речи Христове: „Људима је ово немогуће, а Богу је све могуће“ (Мт 19 26), које су синонимне са речима Јововим: „Знам да све можеш, и да се не може спријечити што наумиш“ (Јов 42 2). Код Светог апостола и јеванђелисте Луке читамо стихове: „Збаци силне са престола и подиже понижене“ (Лк 1 52), где имамо алузију на следећу одредницу из *Књиге о Јову*: „Он доводи кнезове у лудило и обара јакe“ (Јов 12 19).

У *Првој посланици Коринћанима* Светог апостола Павла читамо: „Јер је мудрост овога свијета лудост пред Богом, јер је написано: Он хвата мудре у њихову лукавству“ (3 19), где се апостол Павле директно позива на *Књигу о Јову* (5 13). А Свети апостол Јаков „брат Господњи“, први епископ јерусалимске заједнице, у својој *Саборној посланици* пише: „Ето, ми називамо блаженим оне који претрпјеше. Трпљење Јова чусте и крај његов од Господа видјесте, јер је Господ многомилостив и сажалјив“ (Јак 5 11).

2. 2. Рецепција Јова у јелинској и латинској светоотачкој егзегези

Страдање праведног Јова праобраз је страдања Месије, о коме говори пророк Исаија: „Презрен бјеше и одбачен између људи, болник и вичан болестима, и као један од кога свака заклања лице, презрен да га ни за што не узимасмо. А он болести наше носи и немоћи наше узео на се, а ми мишљасмо да је рађен, да

га Бог бије у муци. Али он би рањен за наше преступе, избијен за наша безакоња, кар бјеше на њему нашега мира ради и раном његовом ми се исцијелисмо“ (Ис 53 3–5).

Код светих отаца Истока и Запада, који су се бавили тумачењем ове књиге, суштинска егзистенцијална питања која су отворена у *Књизи о Јову* сагледавана су управо из перспективе живог односа са Христом, односно, отачки коментари на ову књигу, доследни су апостола Павлу који пише у својим посланицама: „Као што су страдања Христова обилна у нама, тако је кроз Христа утјеха наша“ (II Кор 1 5); „Свачим смо угњетавани, али не потиштени, збуњивани, али не очајни... Јер наша пролазна мала невоља припрема нам преизобилно и неизмјерно вјечно богатство славе“ (II Кор 4 8–17); „Него се у свему показујемо као слуге Божије; у трпљењу, у тјескобама... Као жалашћени а увијек радосни, као сиромашни а многе богатећи, као они који ништа немају а све посједују“ (II Кор 6 4–10); „Мислим да страдања садашњег времена нису ништа према слави која ће нам се открити“ (Рим 8 18).⁴

Климент Римски дефинише Јова као узор праведног и невиног човека, који ипак признаје да нико није чист од нечистоте, ако је живио макар само један дан (Јов 14 4–5).⁵ Код Јустина Мученика и Философа, Јов се заједно са Нојем, Аврамом, Исаком и Јаковом, помиње као праведан човек. Ова хришћанска слика Јовове праведности стоји у савршеној хармонији са одразом Јововог карактера у Светом писму и, као таква, остаће доминантна кроз читаву плејаду хришћанске апологетске егзегезе.⁶ Ориген и Дидим Слепи представљају Јова као прототип хришћанског мученика, односно као образ

⁴ Из ризнице светих отаца: „Бог као судија“, Гласник, службени лист СПЦ (бр. 7 и 8) 1974,

⁵ Дела апостолских ученика, превео владика Атанасије Јефтвић, Врњци–Трбиње 2005, 178.

⁶ Опширније види у: M. Simmoneti / M. Conti, *Ancient Christian commentary on Scripture*, Old testament VI, *Job*, InterVarsity Press 2006, 27.

храбрости, постојаности и потчињености Господу, те као похвалан пример употребе слободне воље, која се на крају ипак покорава промислу Божијем.⁷ Свети Јован Златоусти, као и Исихије Јерусалимски, праве типолошка указивања, истичући да су Јовова страдања праслика страдања Христових, док за целокупну књигу сматрају да је алегоријски праобраз Христа и Цркве.⁸

Од западних отаца који су коментарисали ову књигу, на првом месту наводимо Кипријана Картагинског, који у својим *Алузијама* приказује Јова као пример богатог хришћанина, који је био свестан чињенице да је немогуће да не греши свакодневно пред Богом, па је стога био марљив у приношењу жртава зарад грехова, како својих, тако и своје деце.⁹ Тумачење предложено од стране презвитера Филипа посматрамо на два различита нивоа. Први је историјски ниво, који се бави Јововим страдањима и тумачи их на дослован начин. Други ниво се може окарактерисати као изузетно алегорична интерпретација која сматра Јова као праобраз Христа, а његову тројицу наводних пријатеља као симболе јеретика. Ове две врсте тумачења одвијају се у паралелним редовима кроз рад. На пример, седам синова Јовових праобразују седмоструку благодат Светога Духа, а његове три кћери симболизују: закон,

⁷ J. E. Hartley, *The new international commentary on the Old Testament-The book of Job*, Michigan (USA) 1988, elektronsko izdanje 114. Текст папируса је објављен са обрађеним њемачким преводом дјела Дидима Слијепог „Коментар на Јова“ (Didymus der Blinde „Kommentar zu Hiob I сс.1–4, edited by A. Henrichs, Papyrologische Texte und Abhandlungen 1, Bonn; R. Habelt 1969).

⁸ Опширније у едицији патролога Кристофа Реноа РО 42, 1:5, цитирано према Н. Н. Rowley, *The new century bible commentary*, Book of Job, London 1980, 87.

⁹ Блажени Августин на основу сопствене доктрине о универзалности греха, такође представља Јова као свесног унутрашње грешности, упркос својој праведности. G. L. Haydock, *Haydock's Catholic Family Bible and Commentary*, Job, printed by Edward Dunigan and Brother, New York edition 1859, 321

пророке и јеванђеље. Јов, који проклиње дан свога рођења, означава Христа, који је узео на себе целокупну смртност човечанства, па стога негодује због сагрешења Адамовог.¹⁰

Григорије Велики аутор је дела *Moralia in Job*, најопширнијег и најтемељнијег тумачења *Књиге о Јову* из светоотачке епохе, у којем излаже своје богословско учење, преносећи बुђим поколењима „упрошћени августинизам“.¹¹

Фундаментална алегорија кориштена од стране Григорија, слеђујући колективној интерпретацији, види Јова као образ Христов, али и као образ Цркве, која је Тело Христово. Поново, три пријатеља означавају јеретике. Слеђујући индивидуалној интерпретацији, Јов је образ хришћанина, који је посвећен свом духовном напретку а који га, пак, доводи до савршенства кроз несрећу и суђења живота. Са друге стране, доследно колективној интерпретацији, седам синова и три кћерке слике су апостола и верника лаичког реда (Јов 1 19–20). У индивидуалној интерпретацији, они означавају седам дарова Светога Духа и три врлине: веру, наду и милосрђе (Јов 1 38).¹²

Закључак би био да су сва дела о *Књизи о Јову* сачињена када је постојао контраст између александријског начела, који је тумачио библијске текстове користећи алегорију у великим количинама, и антиохијског начела, који је давао првенство дословном тумачењу. *Књига о Јову*, на чијој основи би се могло остварити добро предавање о моралу, очувала је начело дословности. Иако овај принцип доминира, алегоријска интерпретација није одсутна. Текст је повукао тешка питања за егзегете, нарочито у одељцима где измучени Јов пуца у тврдњама које могу да се учине читаоцу светогрднима, или

¹⁰ Simmonetti / Conti, op. cit., 45.

¹¹ А. Радовић, *Историјски пресјек тумачења Старог Завјета*, Никшић 1996, 29.

¹² J. H. Parker, James Rivington, *Morals in the Book of Job by St. Gregory the Great*, vol 1–3, London, Oxford 1844, 157.

чак и богохулнима, као што је моменат када проклиње дан у који се родио (Јов 3 3). Управо су из тог разлога, сви егзегети били изузетно опрезни у интерпретацији пасуса овакве врсте, прилагођавајући их својој тренутној теодицеји и контекстуализујући одређене моменте који су могли проузроковати проблеме у свести људи тога времена.¹³

3. Теолошко-философски бисер светске

КЊИЖЕВНОСТИ

Када се пак говори о величини *Књиге о Јову* и њеној широкој заступљености, ту налазимо заиста прегршт сведочанстава код неких од највећих умова у историји рода људског. Мартин Лутер, у заносу, рекао је за њу да је величанствена и узвишена као ниједна друга књига у Библији. Највећи немачки песник Јохан Волфганг Гете, њоме се надахњивао пишући „Пролог на небесима“ у свом делу *Фауст*.¹⁴ Код Фјодора Михаиловича Достојевског у делу *Браћа Карамазови*, *Књига о Јову* помиње се на неколико места.¹⁵ У том делу, Достојевски је велича преко старца Зосиме: „Не могу без суза читати ту свету причу. А колико ту има великог, тајног и незамисливог.“¹⁶ Имануел Кант, немачки философ, бавио се овом књигом у својој монографији „О неуспеху свих философских покушаја у теодицеји.“

Велики дански философ Серен Кјеркегор рекао је предивну мисао везану за *Књигу о Јову*: „Ја је не читам као што се нека друга књига чита очима, него стављам ту књигу на моје срце и читам је очима срца.“¹⁷ Шкотски књижевни критичар Томас Карлајл о књизи каже следеће: „Ја је називам

¹³ Wells, op.cit., 18.

¹⁴ В. W. Robinson, *Understanding the Old Testament*, New Jersey 1975, 548.

¹⁵ Ф. М. Достојевски, *Браћа Карамазови* 1 и 2, превео Мирослав Бабовић, Рад, Београд 1990, 404–405.

¹⁶ Ibidem 404.

¹⁷ С. Tomić, *Poruka spasenja Svetog pisma Starog Zavjeta*, Zagreb 1983, 235.

једном од најузвишенијих ствари које је перо икад написало. Племенита књига; књига за све људе. То је наш први, најстарији исказ о проблему који нема краја, човековој судбини и Божијим путевима овде на земљи. Мислим да ништа није написано у Библији или изван ње, што би имало једнаку литеарну вредност.¹⁸ Још један поета 19. века, романтичар лорд Алфред Тенисон даје високу оцену књиге: „Највећа поема древних и модерних времена.“¹⁹

Само је у XX веку написано на стотине студија и чланака о *Књизи о Јову*, што од библијских, што од књижевних ерминевтичара. Једну од најсвеобухватнијих оцена ове књиге дао је професор др Целестин Томић: „То је ремек-дело мудросне књижевности, узвишени документ жидовске поезије, најлепше и најпотресније дело не само у Библији, већ и у светској књижевности.“²⁰

Од књижевних критичара вреди поменути оцену академика Владете Јеротића који изводи следећи закључак: „За многе врсне познаваоце светске књижевности, саме књижевнике и уметнике, *Књига о Јову* заједно са Баховим *Коралима и Пасијама*, Микеланђеловом *Сикстинском капелом*, неким одломцима из *Веда* и *Упанишада*, Шекспира и Ничеа, те заједно са *Браћом Карамазовим* од Достојевског, спада у највећи могући домет људске генијалности и умећа.“²¹

Владета Јанковић у књизи *Митови и легенде* каже: „Али сасвим независно од невеселог смисла, *Књига о Јову* неоспорно остаје уметничко дело ретке дубине и снаге, књижевно и философски можда највреднији део Библије уопште. Она је израз више хиљада година искуства и мудрости једног наро-

¹⁸ E. G. Homrighausen, „*Job, Book of*“, The Encyclopedia Americana, vol. 16, New York 1968, 150–151.

¹⁹ Ibidem 173.

²⁰ Tomić, op.cit., 236.

²¹ V. Jerotić, *Između autoriteta i slobode*, Prosveta, Beograd 1980, 204.

да, а мисли и слике из ње заувек су ушле у културно наслеђе читавог човечанства.²²

4. Јовова питања из перспективе савременог човека

Као што смо видели у претходна два поглавља, Јов у црквено-хришћанској свести постаје образац страдања Христових и, у том контексту, тумачи се кроз читаву плејаду богословске мисли, док је са друге стране, критика несумњиво дала високе оцене и неоспорно је да се *Књига о Јову* као теолошко-философски бисер, убраја у ремек-дела светске књижевности.

Да ли је међутим, Јов све ово знао?

Наиме, у древном Израиљу, устаљено је било веровање да Бог активно управља животом у овом свету, односно да Бог поступа у складу са строгим моралним начелима. У том и таквом амбијенту, стандардан одговор на постављено питање о проблему страдања био је једноставан и заправо га налазимо у другим мудросним књигама Старог завета, нарочито у *Причама Соломоновим*: „Они који живе у благостању морају бити добри, а они који пате морају бити зли.“ Па ипак, видели смо на примеру Јова, да је понекад претходну констатацију тешко помирити са чињеницама. Његови пријатељи, нису наравно могли то да схвате и, мада су саосећали са његовом патњом, били су прилично чврсто уверени у то да је, ма шта он сам мислио о томе, морао нешто згрешити Богу, кад је навукао на себе толику патњу. Јов је знао да греше и одбацио је њихове претпоставке. Но, то није био једини проблем са којим је требало да се избори. Јер не само да у свим несрећама које су га задесиле није уочавао Божији прст, него је осећао као да га је сам Бог, коме је тако предано служио, одједном напустио. Питао се где је Бог? И заиста, какав би то Бог оставио човека

²² В. Јанковић, *Митови и легенде*, Београд 2006, 94.

тако праведног попут Јова, да сноси последице непредвидљиве судбе коју опредељује бесмислени и зли универзум.²³

Уколико погледамо из постмодерне перспективе, како наводи Ентони Вајлдер-Шмит, није ли овај проблем данас заступљенији више него икад? Путем мас-медија и телевизије, деструктивно и застрашујуће стање у свету сваке вечери сервира се пред милионске аудиторијуме. Данашњи свет се суочава са претњом модерног рата, са оружјем које може уништити целокупну баштину прошлих цивилизација, разорити у великој мери данашњу деликатну еколошку равнотежу биосфере и путем радијација уништити сав генетски потенцијал будућности. Због ових и многих других разлога, питање зла, патње и страдања у свету, постало је једно од најактуелнијих.²⁴

Може ли се другачије објаснити страдање праведника неголи тезом о нужности зла у свету, или пак тврдњом Карла Јунга о „антиномичности“ самога Бога? Уколико хришћанство себе сматра монотеистичком религијом, наглашава Јунг, онда је неопходно да прихвати постојање супротности у једном Богу!²⁵ Академик Владета Јеротић, подсећа на учење Климента Римског, који говори да Бог управља светом једном десном и једном левом руком, јер како бисмо иначе схватили улогу сатане! У „Плачу Јеремијиног“ читамо стихове: „Не долазе ли и зла и добра из уста Вишњег“ (III, 38), а у „Молитви Господњој“, изговарамо прозбу: „И не уведи нас у искушење, но избави нас од злога“, из чега произилази да је зло константа, прихваћена, не само од стране психоаналитичара и филозофа, већ и од стране библијских мудраца и црквених учитеља.²⁶

²³ Н. King, *Bog i patnja*, Zagreb 1979;

²⁴ А. Е. Wilder Smith, *Zašto Bog dopušta zlo*, (Master books/ Institute for Creation research 1981) 1.

²⁵ С. Jung, *Answer to Job*, Ch. 15 in *The Portable Jung*, ed. Joseph Campbell, Penguin Books 1971, 12.

²⁶ G. Florovsky, „The Darkness of the Night“, у *Creation and Redemption*, Collected works Vol. III, Belmont, Massachusetts 1976, 85.

Павле Евдокимов сматра да страдање невиних, представља један тежак свежањ оптужби, пред којим се ћутање Божије и одсуство Његовог одговора уздиже као доказ пораза.²⁷ Управо зато ово остаје најболнија тема и проблем, али и највећи изазов за вернике и богослове свих времена. Отац Јустин Поповић рекао би на ово: „Човек је прави човек онда када искрено и опасно себи постави проблем. Ни један проблем није истински постављен, ако није постављен неустрашиво и опасно, толико опасно да од њега у грозницу пада и разум човечији и душа и срце. Тако постављају проблем само челиници људске мисли: Јов, Соломон, апостол Павле, Шекспир, Достојевски.“²⁸

Као што је наведено на почетку овог рада, Бог је Јову одговорио на постављено питање, али, при том, нигде није дао објашњење за Јовову патњу, нити се, пак, изјашњава о наводној бесмислености живота. Уместо тога, једном импресивном поемом пажња се преусмерава на величину и величанственост свега што је Он, Премудри Творац, створио, и чинећи то преусмерава Јовове мисли, одвајајући их од њега самог, ка слави Божијој и слави створеног света (Јов 38–41). Суочен са овим откривењем Божије нарави и личности, Јов признаје да је једини одговор који се може дати, одговор поверења и службе.

Проблем зла у свету остаје неразрешена тајна, али се онама који се боре са њим саопштава порука. Јов је схватио да никад неће моћи сам да изађе на крај са својом невољом и због тога је био приморан да се ослони само на Бога и да се повинује вољи Божијој. А о вољи Божијој као једином мерилу добра и зла, Свети Јован Златоусти каже: „Што бива по вољи Божијој, то мада изгледа рђаво, боље је од свега, а што је про-

²⁷ П. Евдокимов, *Луда љубав Божија*, Манастир Хиландар 1993, 64.

²⁸ Ј. Поповић, „Достојевски и вечни проблем егзистенције главних јунака његових романа“, у *Достојевски о Европи и словенству*, Београд (фототипско издање 1940) 1995, 9.

тивно и неугодно Богу, то премда изгледа најбоље, горе је и незаконије од свега. Дела бивају добра и зла не сама по себи, него по Божијем одређењу о њима.“²⁹

БИБЛИОГРАФИЈА:

Извори

- *Књига о Јову*, из Свето Писмо Старога и Новога завјета, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд, (2012)
- ВВТ Greek LXX/VNT, *Bible works 7*, електронско издање,
- Дјела апостолских ученика, *превод владике Атанасија Јефтића*, Врњци-Требиње (2005)
- Simonneti, Manlio / Conti, Marco / Oden, Thomas C., *Ancient christian commentary on Scripture, Old testament VI, Job*, InterVarsity Press, (2006)

Литература

- Дрејн, Џон, *Увођење у Стари Завет*, Београд (2003)
- Евдокимов, Павле, *Луда љубав Божија*, Манастир Хиландар (1993)
- Из ризнице светих отаца „Бог као судија“, Гласник, службени лист СПЦ (бр. 7 и 8) (1974)
- Јован, митрополит загребачко-љубљански, *Смисао страдања праведника по књизи о Јову*, Загреб (2009)
- Карелин, Рафаил, *Тајна спасења, О Богопоштењу и Богоодбачености*, електронско издање

²⁹ Патријарх Павле, *Одговори на питања вјере и живота*, Цетиње 2010, 14.

- Патријарх Павле, *Одговори на питања вјере и живота*, Цетиње (2010)
- Радовић, Амфилохије, *Историјски пресјек тумачења Старог Завјета*, Никшић (1996)
- Флоровски, Георгије „*Стари Завет и оци Цркве*“ у Црква је живот, Београд (2005)
- Јеротић, Vladeta, *Između autoriteta i slobode*, Prosveta, Beograd (1980)
- Jung, Carl Gustav, *Answer to Job, Ch. 15 in The Portable Jung*, ed. Joseph Campbell, Penguin Books, 1971, elektronsko izdanje (<http://www.jmm.org.au/articles/4801.htm>)
- Florovsky, Georges, „The Darkness of the Night“, у *Creation and Redemption*, Collected works Vol. III, Belmont, Massachusetts (1976) (81–91) Предео Ивица Чаировић. Објављено у: *Саборност 3–4/IV* (1998) elektronsko izdanje (http://jbburnett.com/resources/florovsky/3/florovsky_3-4-darkness.pdf)
- Haydock, George Lee, *Haydock’s Catholic Family Bible and Commentary*, Job, printed by Edward Dunigan and Brother, New York edition (1859) elektronsko izdanje (<http://haydock1859.tripod.com/id330.html>)
- Hartley, John E., *The new international commentary on the Old Testament-The book of Job*, Michigan (USA) (1988) elektronsko izdanje (http://www.amazon.com/The-Book-International-Co-mmentary-Testament/dp/0802825281/ref=pd_sim_b_2)
- Homrighausen, Elmer G., „*Job, Book of*“, The Encyclopaedia Americana, vol. 16, New York (1968)
- King, Hans, *Bog i patnja*, Zagreb (1979)
- Parker, John Henry / Rivington, Jack, *Morals in the Book of Job by St. Gregory the Great*, vol 1-3, London, Oxford

(1844) elektronsko izdanje, (<http://www.lectionarycentral.com/GregoryMoraliaIndex.html>)

- Robinson, Bernhard W., *Understanding the Old Testament*, New Jersey (1975)
- Rowley, Harold H. , *The new century bible commentary*, Book of Job, London (1980)
- Tomić, Celestin, *Poruka spasenja Svetog pisma Starog Zavjeta*, Zagreb (1983)
- Wells, William, *Commentary on the book of Job*, elektronsko izdanje, (<http://www.burningcoal.com/Commentary/Job/job00.html>)
- Wilder Smith, Anthony E. *Zašto Bog dopušta zlo*, elektronsko izdanje, (<http://www.korisnknjiga.com/zasto-bog-dopusta-zlo-e-knjiga-17>)